

Mainx O. (red.) 2014. *Literatura jako výzva a apel*. Opava: Slezská univerzita v Opavě.
ISBN: 978-80-7510-131-0

MARTA COBEL-TOKARSKA

Akademie speciální pedagogiky Marie Grzegorzewské, Varšava

Všimněte si neviditelné „Jiné Evropy“! Tvorba Andrzeje Stasiuka jako výzva pro čtenáře a cestovatele

Tématem tohoto textu je tvorba Andrzeje Stasiuka, polského spisovatele, jenž se zajímá o tematiku Střední Evropy. Chtěla bych prezentovat, jakým způsobem autor ve svých knihách obrazuje Střední Evropu, a také ukázat, že tuto literaturu lze považovat za výzvu pro čtenáře a cestovatele.

Proč píšu právě o tomto autoru? Stasiukovy knihy mají dobré recenze, jsou očekávány čtenáři. Je jedním s nejčastěji překládaných do polštiny současných spisovatelů. Vzhledem k tomu, že je to ambiciózní krásná literatura, tyto knihy se velmi dobře prodávají. Stasiuk je osobou, která má vliv na veřejné mínění, jeho výrazné myšlenky a specifický způsob vidění světa se objevují v diskursu v tisku – nejen v literárním, ale i denním a zároveň v populárních týdenících ovlivňujících veřejné mínění. Můžeme si všimnout, že tomuto vítězi ceny Nike se podařilo uvést do polské kultury novou perspektivu – pohled na polské a evropské venkovské oblasti a také na Evropu zvanou střední, oblast doposud „neviditelnou“ pro nikoho mimo úzkou skupinu odborníků a nadšenců. Stasiukovy texty fungují jako reflektor v divadle, jenž vytahuje z tmy jisté elementy světa. Nejdůležitějším prvkem tohoto světa je chudoba, proto právě jí věnuje nejvíc místa.

Pro účely tohoto textu používám definici pojmu Střední Evropa, již nabízí sám autor v eseji *Dziennik okrętowy* [„*Námořnický deník*“] „(...) kreslím kolem Wołowce třístakilometrový kruh, abych určil svoji střední Evropu. Čára běží přes Brest, Rovno, Černovice, Kluž, Arad, Segedín, Budapešť, Žilinu, Katovice, Čenstochovou [...] Uvnitř je trocha Běloruska, docela hodně Ukrajiny, slušné a srovnatelné prostory Rumunska a Maďarska, skoro celé Slovensko a kousek Česka. No a asi třetina Vlasti. (...)“ (STASIUK 2007: 85–86), v dalších textech najdeme také pozvání k průzkumu Balkánu (*Jadąc do Babadag* [„*Cestou do Babadag*“], 2004; *Dziennik pisany później* [„*Deník psaný později*“], 2010).

Tato oblast zahrnuje tedy postkomunistické evropské země, bez Německa, Ruska, východní části Ukrajiny a Běloruska. Jsou to země, jež patří do Evropské unie (baltské státy, Česko, Slovensko, Maďarsko, Slovinsko, Rumunsko, Bulharsko, Polsko), usilující (např. Chorvatsko) a další (Bělorusko, Ukrajina, Albánie, Moldávie). Základem je kritérium historicko-politické, tedy zkušenost komunismu. „Historickou oblast Sarmacie Stasiuk nahrazuje oblastí Rakousko-Uherska, přičemž bývalá císařská a královská velmoc, milé vzpomínaná v Haliči, tvoří spíše pouze vnější historickou orientační síť. Vnitřní osu určují vzpomínky vlastních zážitků z období pozdního reálního socialismu, což připomíná sovětskou hegemonii ve Východní Evropě. Postsocialismus, důležitý element této vlastní, autorské Evropy, negeneruje však postkoloniální útoky na bývalé impérium, tvoří spíše rámec mytologizované Střední Evropy, jež vzniká na tom, co rozlišuje bývalý východní blok od Západní Evropy, která se díky své mohutné civilizační mašinerii ukázala mnohem účinnější v kreslení nové mapy této oblasti než ideologické manévry Kremla.“ (RITZ 2008: 130)

Je třeba tady poznamenat, že Stasiuk nejen definuje svou Střední Evropu a dělá z ní hlavní téma své prózy. Podle Petra Milattiho „důsledně tvoří svou vlastní mytologii Střední Evropy. [...] Jeho Evropa je negativem výše zmíněné, je její temným podvědomím, temnou stranou měsíce. Je to Evropa plebejsko-proletářská, Evropa lidí na okraji, Evropa zapomenutých periferií, zapadáková, jehož vadná, banální a vyznačující se materiální a duchovou chudobou existence je nepovedenou karikaturou Západu“ (MILLATI 2008: 172-176.) Taková interpretace Stasiukova díla je důvodem proč by měly tyto knihy být považovány za výzvu: „Všimněte si toho světa – světa, který se nachází hned vedle vás a který pomine“.

STŘEDNÍ EVROPA – EVROPA CHUDOBY

Jak již bylo zmíněno, nejdůležitějším prvkem krajiny popsané Střední Evropy je její chudoba.¹ V Stasiukových očích je dokonce definiční vlastností této oblasti. Právě chudoba pravděpodobně činí tyto oblasti „neviditelnými“. Chtěla bych ukázat, že Stasiuk neváhá popsat ji v každém detailu, neodvrací od ní zrak. Naopak, chudoba je pro něj důležitým tématem a důležitou poznávací kategorií. Konfrontuje čtenáře s jejím multiplikovaným obrazem, určitým způsobem ho nutí k akceptaci tohoto světa a jeho nejobtížnějších aspektů.

Obraz této chudoby bude hlavním tématem mých úvah. Je třeba zdůraznit, že se jedná o obraz chudoby v diskursu tvořeném populárním spisovatelem a kolem něj. Uvedu analýzu obrazu prezentované chudoby, nebude to sociologická analýza chudoby ve Střední Evropě. Popíšu nejznámější Stasiukovu knihu *Cestou do Babadag (Jadąc do Babadag*²) (STASIUK 2004) a doplním všechno autorovými výpověďmi z rozhovorů. Je to krásná literatura na pomezí non-fiction,

1 První verze těchto úvah je uvedena v mém článku : COBEL-TOKARSKA, Marta, *Bieda Europy Środkowej w Narracjach Andrzeja Stasiuka*. In: *Kultura i Społeczeństwo*, LVI, 2012, 1, s.51-80. ISSN 0023-5172.

esejistická reportáž. Stojí za připomenutí, že autor používá pro stylistické účely techniku „zahušťování“ reality. Jak píše Piotr Millati: „jeho vize této části světa má charakter subjektivní, individuální, skoro intimní [...] Stasiuk je tvůrce krásné literatury, není publicista. Jeho psaní se řídí úplně jinými právy a podléhá úplně jiným hodnoticím kritériím než publicistické a vědecké texty, které chtějí ukazovat svět takový, jaký je a měnit ho. [...] Jen zdánlivě je to realistické psaní. Jako čtenáři se příliš snadno dáваме oklamat těm všem konkrétním topografickým údajům nebo popisům setkání s reálnými lidmi, nimiž naplňuje Stasiuk své příběhy.“ (MILLATI 2008: 188) Nepředpokládám tedy, že tento diskurs přesně popisuje skutečnost, ale budu analyzovat vizi spisovatele.

Země Střední Evropy různým způsobem fungovaly v době komunismu, a tak vstoupily v období transformace s různou hospodářskou úrovní a různou životní úrovní občanů. V své analýze vycházím z toho, že společné vlastnosti postkomunistických zemí jsou – v tomto tématu – důležitější než rozdíly mezi nimi. Tak vypadá literární charakteristika této reality v Stasiukových textech. Střední Evropa se jeví jako homogenní region. Literární vize je v podstatě roztříštěná, nevědecká a nesystematizovaná. Stasiuk ukazuje pouze jeden druh evropské chudoby, typický právě pro období transformace, kdy se důsledkem rozpadu starého řádu tvoří prázdnota, a to, co v ní vidíme, jsou chaos, úpadek, stagnace.

Proč tedy považuji za důležitou analýzu toho jednostranného přenosu? Ačkoliv Stasiukova próza není klasickou věcnou literaturou s informativní funkcí, musíme si uvědomovat její únosnost. V posledních letech získal Stasiuk v Polsku neobvyklý status jako tvůrce ambiciózní literatury. Novináři týdeníku *Wprost* ho umístili v seznamu sta nejvlivnějších Poláků roku 2011 („*Wprost*“ 2011). Novináři, již o něm píšou zdůrazňují romantickou legendu jeho biografie (byl vyhazován z různých škol, seděl ve vězení za dezerci, bydlel v lemkovské vesnici). Podle společně sdíleného názoru Stasiukovo mínění je důležité a poslouchají ho v Polsku a v zahraničí. To, co Stasiuk píše o Střední Evropě, je tedy vnímáno jako hodnotné a pravdivé. Čtenáři na základě jeho textů vytvoří svůj názor o regionu. Stasiukovo psaní o Střední Evropě nemá vlastně žádnou konkurenci v současné polské literatuře. Sesazuje také dávné mistry z 70. i 80. let 20. století. „Je to vize zásadně odlišná od té, kterou v osmdesátých letech tvořili a zakotvili spisovatelé jako Kundera, Miłosz, Kiš, Havel či Konrad.“ (MILLATI 2008: 172) Přitažlivost a neobvyklost neznámých v polštině geografických názvů z Maďarska, Albánie, Rumunska je velkou silou Stasiukova psaní. Tak velkou, že je jeho čtenáři považují za průvodce. Vydají se na cestu zaujati názvy známými s knih a na místě vidí „náladu jako u Stasiuka“ a vrací domů s obrazem „Jiné Evropy“ jako jediným pravdivým (např. <http://naszepogorze.blogspot.com/2011/09/u-vlada-palovnika-w-gorach-transylwanii.html>; <http://ladyofsanchez.mblog.pl/461356,komentarze.html>.)

PRVKY LITERÁRNÍHO OBRAZU CHUDOBY

V první řadě bych se chtěla věnovat dekonstrukci pojmu chudoby, jež se objevuje v Stasiukových textech. Jaká synonyma chudoby používá autor? Co popisuje jako prvky chudoby? Jsou to věci, domy, peníze? O jakých dalších jevech kromě chudoby se zmiňuje? Soustředí se spíše na prostor a předmětech nebo na lidech? Jak jsou popsání chudí lidé? Koho popisuje Stasiuk jako figuru chudého? Vystupuje také, a pokud ano, tak v jaké formě, prvek bohatství?

Chudoba je základní autorovou asociací s oblastmi postkomunistické venkovské Evropy a je nejdůležitějším jevem, jaký tam vidí. Je to metatéma, univerzální vlastnost tohoto světa. Nemusí na ni odkazovat v každé druhé větě, protože vlastně všechno, co popisuje, můžeme klasifikovat jako obraz chudoby. Je všudypřítomná. Cele *Cestou do Babadag* je popis chudých zemí. Nenajdeme tam popis bohatého statku, upraveného městečka či majetných lidí. Zároveň formulace, kde se objevuje slovo „chudoba“, „bída“, jsou extrémně vzácné. Když Stasiuk jmenuje, co ho přitahuje k tomuto regionu, nezmiňuje přímo o chudobě, přestože je přítomná v každém z uvedených jevů: „sklon k předměstím, obliba venkova, perverzní láska ke všemu, co mizí, ztrácí se a rozpadá“³. (STASIUK 2004: 203). Důležité je, že se sám autor přiznává k selektivitě svého pohledu: „Všude po tom čenichám. Není třeba se podvádět. Slepý a hluchý na zbytek“ (STASIUK 2004: 282) Ačkoliv hned přidává: „Nejčastěji není žádný zbytek“ (ibidem) jakoby se bránil před obviněním o neúplnost svého pozorování. Na rozdíl od bohatého centra, metropole, periférie a venkov spojuje autor s nouzí. Přijetí těchto kategorií je klíčovým elementem mytologizace Střední Evropy.

Ukážu dále, že popis Středí Evropy ve světle jevů a vlastností běžně považovaných za negativní nemusí být stigmatizující. Týká se to jak celkového obrazu regionu, tak chudoby jako jednoho z jeho nejdůležitějších prvků. O chudobě svědčí zejména věci a prostor (málokdy lidé), popsané a zdůrazněné pomocí jedné z definičních vlastností: zničené, levné, staré, ve stavu úpadku, špinavé, kýčovité apod. Jaké synonymy se objevují pro slova „chudoba“, „chudý“? Poměrně často najdeme slovo „bída“. Objevují-li se nějaká konkrétní substantiva, jsou to vulgarismy, především popisující nepořádek v prostoru, například: „rozpierzucha“ [‘rozprdění‘] (na přechodu do Podněstří, s. 157), „pierzolnik wiejskiego obejścia“ [‘bordel vesnického dvoru‘] (Maďarsko, s. 180), „bieda z nędzą [...] pierzolnik człowieczego życia“ [‘bída s nouzí [...] bordel lidského života‘] (cikánský tábor u Satu Mare, s. 231), „umiarkowana rozjebka“ [‘mírné rozjebání‘] (Uzlina, s. 283). Občas pojmenování vyžaduje rozvinutí, jako v Bardejově: „łagodna rozpierzucha, senny bałagan, [...] składy rzeczy z wolna zmieniające się w śmietniki“ [‘jemné rozprdění, ospalý nepořádek [...] skladiště věci pomalu měnících se v popelnice‘] (STASIUK 2004: 282). Není jisté, zda máme

považovat vulgarismy podle jazykové normy jako slova vyjadřující negativní postoj, tedy stigmatizující chudobu, nebo jako stylistický prostředek intenzifikující význam výrazu. Zdá se, že za synonymum chudoby lze považovat také jiné výrazy, zdůrazňující negativní vlastnosti prostoru a věci, například ty použité při popisu rumunské hospody: „syf, pryzpaddockowość, brud” [‘hnus, náhodnost, špína’] (s. 92). Substantivum „syf” [‘hnus’] je navíc mimořádně oblíbený a často se opakuje: nikdy v životě jsem neviděl takový hnus” (Albania, s. 125). „Hnus“ můžeme rozložit na jednotlivé prvky, jako v Sfintu Gheorghe: „Hned za posledními domy začínala smetiště: mrtvý, šedý, jednorázový plast, plechovky, sklo, hadry [...] Jazyk skládky se rozkládal směrem k mrtvému kanálu a na hladině vody [...] rozkládal [se] v hejno vyčnívajících krčku, nafouklých tašek, nasáknutých lepenek napůl s hliníkovou folií.(STASIUK 2004: 201). Objevují se také další řady substantiv, jako při popisu náměstí v moldavském městečku Cimișlia: „nicota [...] šed’, prach a vedro“ (s. 141), nebo v Huși: „rachot, hniloba, plazící se plíseň [...] Mikroorganismy, gravitace a vlhkost“(STASIUK 2004: 277).

Chudoba je také opotřebením, netrvalost, skutečnost jako přelud: „Městečko zmizí z mapy a jenom já budu vědět, jak vypadalo.“(STASIUK 2004: 262). Není to snadné zapamatovat a ustálit tento obraz, neboť tvoří ho těžké k popsání prvky, ohrožené rozkladem a zánikem, jako cikánská osada v Krompachách: „Všechno vyčnívalo, nehodilo se k sobě, bořilo se, jako by se mělo hned sesunout, zřítit se na silnici, stožáry, kousky plechu, klacíky, přinesené odněkud kousky starých domů, kde už nikdo nechtěl bydlet, bláto a mech v prasklinách mezi trámy, zbytky černého dehtu [...]. Nicota odmítnuté hmoty.“(STASIUK 2004: 263) Chudobu označuje a je jejím specifickým synonymem také „prowizorka“ [‘nouzové řešení/dočasnost’]. V Moldávii: „Bída a utrpení dočasně formované hmoty dělaly jenom to, co jim patřilo. Prožrávaly realitu“(STASIUK 2004: 146). Jinde: „Z autobusu vystoupila žena. Táhla za sebou drátovou konstrukci na svou kolečkách. K tomu byla přivázaná nevelká taška. Oboje asi bylo vyrobeno doma.“(STASIUK 2004:141-142). Věci charakterizuje nedokončenost (nebo sklon k rozkladu), nedostatek náklad a úsilí, nízká kvalita provedení. Právě tohle pořád popovídá historii chudoby.

K popis chudoby jsou stejně užitečné obrazy prázdnoty a nedostatku jako přebytku. Může to být tedy popis vesnice, v níž není nic kromě ubohých chalup nebo vyprázdňené delty Dunaje, nebo popis gigantického hřbitova šrotovaných a rezavých aut v Albánii. Oba tyto obrazy jsou rovnocenné. Jde spíše o stav a kvalitu těchto předmětů: jsou-li staré, levné nebo ve stavu rozkladu, bez ohledu na to, zda je jich hodně nebo málo, nikdy nebudou prezentovat blahobyt. Stasiuk píše přímo: „nadbytek, přebytek, který není bohatstvím.“(STASIUK 2004: 247) Příkladem může být postindustriální krajina Baia Mare: „Plochý prostor vyplňoval prorezavělý kov, rozdrobený beton a vyhozený plast. Haldy smetí se pomalu a smradlavě doutnaly. Slunce svítilo na narezlé konstrukce,

na rozpraskané skleněné stěny hal, na vykuchané sklady, na výtahy bez života, na korozi oceli na erozi zdi. [...] Konečná dekadence industriálu.“(STASIUK 2004: 83). Jinde to nazývá: „rez, bída mrtvého kovu a zoufalství klesajících technologií((STASIUK 2004: 264). V příběhu lze rozlišit dva druhy chudoby: stará a nová. Stará je chudoba „archaická“ nebo trochu současnější, komunistická. Starou chudobu charakterizuje stabilita, necitlivost vůči změnám. Takové popisy převládají. „Tak bývalo kdysi – pomyslel jsem. Nevyráběly se zbytečné věci, neplýtvalo se ohněm a jídlem. Nadbytek byl povinností a výsadou králů.“(STASIUK 2004: 33). „V kooperativě těžce a pomalu kroužily mouchy. Na polici stály dva druhy nejlevnějších cigaret. [...] vzduch měl stejnou dusnou chuť bídy.“ ((STASIUK 2004: 56) V chudobě druhého druhu se objevuje oznámení budoucnosti, jaká čeká – podle autora – Střední Evropu: „budou to čím dál zparchantější druhy všednosti předstírající svátek a bídy převlečené za bohatství, vesnický hnus, odpadková multiplikace, plast, který se kazí hned, avšak jako odpad a smetiště trvá téměř navždy.“ (STASIUK 2004: 16) Je to nová chudoba – snaží se předstírat něco, čím není, zasypaná barevným zbožím z Číny, jako na trhu v Máriapócs: „Na velkém, plochem zapadákově za městem zboží leželo na kouskách folie přímo na zemi. Žádné zázraky, čínský šunt, padělané adidas a najky. Všechno přehledně upraveno, uspořádáno do řad a oslepující, nové. [...] Nikdo nic nekupoval.“(STASIUK 2004: 291) Prezentovaný obraz ukazuje také jak fungují věci o větším rozsahu než politická transformace – jako globalizace, jejímž důsledkem zmíněné výše čínské zboží zaplavuje celý svět.

Také všudypřítomná chudoba se může odstupňovat. Pastýřské chatrče jsou nejchatrnější ze všech popisovaných lidských bydlišť: „chatrče pro pastýře se střechemi z rákosu. To všechno šlo postavit skoro holýma rukama. Nijak se nelišilo od krajiny. Kdykoli mohlo zmizet beze stopy, nenechat žádné trosky, žádné vzpomínky. Tam uvnitř, v těch chatrčích, byly asi nějaké věci, kýbl, nuž, sekera, ale zevnitř to vypadalo úplně rostlinně a nemělo věk. Tvořily je nejjednodušší formy: dřevo, tráva, rákosí, trochu zvířat, ovčí hovna.“(STASIUK 2004: 247) Konečným stadiem chudoby je tedy posun směrem k přírodě v odvěké dichotomii příroda–kultura. Když je chudoba krajní, nejsou už žádné předměty, které by rozlišovaly člověka a další universum. Zůstávají stopy zvířat, organická hmota a lidé, již se také podobají zvířatům, dělníci, již dřou jako tažná zvířata. Pastýři smrdící ovce vyčnívají dokonce i v chudém rumunském městečku Şpring: „V hospodě stály železné židle a stoly. Bylo horko a špinavě. V rohu seděli dva muži. Táhlo z nich ovčím smradem. Vypadali, jako by přišli z nějakých prastarých dob: černí, podsadití, vousy se jim srůstaly v jedno se zašmodrchanými vlasy.“(STASIUK 2004:90)

Stasiuk mnohem častěji popisuje krajinu a věci než lidi. v chudém světě je vidět, jak věci mizí a ničí se, protože nejsou finanční možnosti je průběžně nahrazovat novými, opravovat. „Jejich domy vypadaly tak chudě a křehko na velké rovině.“ (STASIUK 2004: 21); „domy byly

rozmláčené a prozatímní, připomínaly spíš tábořiště než sídlo.“(STASIUK 2004: 35). Zde je popis interiéru rumunské hospody: „otlučené sklenky, mastné pivní sklenice, lahve z matného skla [...] okenní skla obsraná generacemi much, [...] celá ta skládka zbytků předstírajících užitečnost, heroický bordel hrající komedii trvání.“⁴ (STASIUK 2004: 92). Lidská chudoba je také charakterizována stavem používaných předmětů: oblečení, objekty (cigarety, parfémy), dopravní prostředky (kolo). Tehdy adverbium „chudý“ už není nutné. Zde představuji popis cestujících vlakem do Žyrardowa, osmdesátá léta: „Muži měli na sobě obnošená saka [...]. Černý tabák, plastová, kyselá vůně aktovek se sendviči se míchaly s vůní levných parfémů.“ (STASIUK 2004:9) Rumunsko: „polootevřenými okny se dostával pach naftalínu, svátku a levných parfému.“ (STASIUK 2004: 16) V Maďarsku se průvodcem na nádraží stane „muž na kole, které bylo rudé stářím.“(STASIUK 2004:67)

Lidé jsou definováni jako chudí zejména popisem předmětů, jež používají, a prostoru kolem nich. Jak Stasiuk popisuje jejich postoje vůči chudobě? Jsou spíše pasivní, není vidět jejich aktivita při zvládnutí, vyrábění či definování předmětů. Stasiuk vlastně nepopisuje žádné aktivní strategie přežití. Lidé trvají obklopení svými věcmi, nedbale oblečení, s objekty a atributy jako kolo, cigarety, sklenice piva, vtlačení do krajín, které nemění, nehodnotí. Splývají se s pozadím. Předměty kolem nich se mění pouze jedním směrem: pomalu chátrají, se svou vlastní dynamikou rozpadu, na niž lidé nemají vliv. Popis muže, který uklízí hospodu v deltě Dunaje je demonstrací zdánlivých účinků: „Měl s sebou kartáč s navinutým hadrem. Otíral nim všechno, co potkal na své cestě: obrubník vedle hospody, betonovou zeď, jednu či dvě chodníkové desky. [...] Hadr byl suchý. Nenechával žádné stopy. [...] v boji s prachem jako Buster Keaton Delty, který se snaží zvládnout chaos těkavých minerálů.“(STASIUK 2004: 203) Zajímavým příkladem nositelů chudoby, jichž se chudoba netýká, jsou Cikáni – Stasiukův oblíbený literární motiv. Jejich chudoba je paradoxní, protože – podle autora – vůbec nezapadá do jejich kategorií vnímání a hodnocení reality: „[...] míjel jsem ten jejich vyšukaný slum za Zborovem, to místo u silnice na kopci, tu dočasnost a výsměch všech pokušení pořádku a blahobytu. Tam se moje srdce vždycky třese obdivem, že člověk může mít ten svět v prdeli a provozovat starověký sběr mezi postmodernistickým industriálem: ženy nesou svazky dříví, chlapi táhnou vozíky plné šrotu, děcka vyhrabávají plasty ze skládek [...]“ (STASIUK 2004: 216) Cikáni v Iacobeni: „Pokud jde o věci, tak jich měli tolik, aby v každém okamžiku s nimi zmizeli a nenechali po sobě ani stopu.“(STASIUK 2004:96)

Nejen v popise Cikánů vidíme Stasiukův souhlas s chudobou jako svobodou od materiálních statků. Lidé, jichž necharakterizují věci a jejich nedostatek, zdají se být svobodní: „Někde mezi

Bozieni i Valea Parjei jsem viděl dva muže u cesty uprostřed zelené pustiny. [...] Seděli ve stínu vlašského ořechu a hráli karty [...] ponoření do líné monotónní hry, jako by měli balíček s milionem karet. [...] Neměli s sebou nic, žádnou věc, pokud neměli nic i v kapsách. Seděli v pustině jako doma u stolu. Byli šedí a zmačkaní jako většina mužů v okolí, zvládali ale hrdinsky tlačící prostor a nesmírnost hodin.“(STASIUK 2004: 279)

Občas se lidé při pohledu na své okolí přiznají k nostalgii za minulostí, to znamená za komunismem. Moldavský řidič „díval se na šedý postsovětský lišej plazící se po telené krajině [...] Stýskalo se mu po tom, co bývalo a nenáviděl to, co zbylo. Já sovětský člověk – řekl tohoto rána.“(STASIUK 2004:146) Také „starý muž v obnošeném oblečení, s levnou cigaretou pohasínající v prstech“ (STASIUK 2004: 24) je smutný, protože se mu stýská po dávných časech, po komunismu, kdy „byla rovnost, byla práce a pořádek na ulicích.“(STASIUK 2004:23) V tom stesku, což je podstatné, nejsou materiální touhy, o zlepšení situace, o překonání chudoby, protože „dřív nic jiného nebylo“.(STASIUK 2004: 146)

Listy knihy vyplňuje jednorodý dav podobných postav, nerozlišuje je dokonce i národnost, protože celá Střední Evropa je v textu unifikovaným pojmem. Tímto způsobem vyprávění, v kombinaci s výše uvedenou pasivitou, autor nepopisuje chudé lidi jako osoby potýkající se s chudobou. Hlavním tématem nejsou jejich biografie, city a zážitky. Lidé jsou zobrazováni spíše jako figuríny, stojany, na nichž jsou vystavené předměty – metonymie chudoby. Plní také občas funkci „pružin“ pohybujících tento svět věci (pomáhají se také vyprávěči přemísťovat a uspořádají mu čas na novém místě) – často osobou je řidič, průvodčí, cyklista, tedy člověk uvádějící něco do pohybu. Občas mají pouze jednu část těla, tak jako pracovník směnárny v Trisapolu: „hned za bránou stály stánky s výměnou. Proste se šlo a dávalo moldavská lea někomu v tmavém vnitřku. Uviděl jsem tlapu se zlatým řetězem, ale obličej už ne.“ (STASIUK 2004: 159)

Na Stasiukově cestě Střední Evropou se nachází především muži, již od rána sedí u piva nebo u jiného alkoholu („Chlapi pijí pivo a dívají se na slunce“ (STASIUK 2004: 217)) a muži, již těžce a beznadějně pracují, pracují fyzicky, mají špatný plat, nemají kvalifikace a vzdělání.

AUTORŮV POSTOJ K CHUDOBĚ

Co je chudoba v psaní a výpovědích Stasiuka? Není to negativní faktor, je však všudypřítomný v popisované skutečnosti. Stasiuk se neobává tématu chudoby a nevyhýbá se mu. Naopak, je to pro něj téma důležité, které stojí za diskusi. Ruth Leister definuje „způsoby zacházení s *chudými* jako Jinými pomocí jazyka a dalších obrazů“ (LISTER 2007: 125) — rozvažme tedy, zda Stasiuk považuje chudé jako Jiného, „jako odlišných od zbytku společnosti“ — což Lister

nevyhnutelně zahrnuje k procesům stereotypizace, stigmatizace nebo kategorizování. „Stereotypizace slouží k tvoření kulturních rozdílů a tím také Jiného.“ LISTER 2007: 126-127) Chudí jsou považováni za horší, ne-lidi, vyloučené, jsou vnímáni z hlediska relace moci, zdůrazňují se nerovnosti mezi námi, ne-chudými a nimi – chudými. Na druhém konci žebříčku je zacházení s chudými a chudobou s úctou a důstojností, pohled na ně s pozorností a porozuměním, bez stereotypizace. Ke kterému konci se blíží Stasiukovo psaní?

Především Stasiuk v rozhovorech bez skrupulí sám říká, že zažil v životě chudobu. Tak je to pro něj jev známý, zvyklý, nevzbuzuje strach. Druh biografické zkušenosti, již přijímá s pokorou a stoicismem. Stasiuk považuje navíc tuto zkušenost za klíčovou ve vývoji spisovatele a hodnotí ji pozitivně: „Chudoba dává zkušenost. To je kontakt se světem, ve kterém žije – opravdu – většina lidí. Dotknutí se lidského dna – přece to je součástí pravdivého života. To je hmatatelné, na rozdíl od zkušeností, které si někteří vymýšlejí, protože se nudí. Pravdivá zkušenost je ta, která na nás padá, která není kreována, protože je osudem.“(KLINKE 2004: 44) ⁵ Pro Stasiuka chudoba je něco skutečného, co zažil osobně. Je synonymem skutečného osudu – osudu „většiny lidí“. To znamená, že chudí lidé nejsou považováni za jiné, divné, mimo normu. To chudoba je spíše normou současného světa.

Nejdůležitější je však hodnota chudoby jako literárního tématu. Autor tak o tom píše v díle *Zima*: „To je důvod, proč jsem posedlý věcmi, událostmi, bezcenných detailů, rád vím, jak se co jmenuje a proto dávám přednost chudým oblastem než bohatým, protože tam předměty mají pravdivou hodnotu a je možné, že je lidé aspoň trochu milují, protože nemají nic jiného. Nezvelebňují, ale milují aniž by o tom věděli. Od zvelebňování věci jsou bohatí. Obdivují své postavy v zrcadlových površích, a konečně se sami mění ve své vlastní odrazy. Jejich věci jsou tak drahé, že se nikdy neničí, a to je jejich nesmrtelnost.“(STASIUK 2001: 41)

Stasiuk říká „dávám přednost chudým oblastem“, protože právě ty jsou podle něj sídlem hodnot a citů. Je to pozitivní valorizace chudoby jako něčeho zajímavého, důležitého, podstatné složky lidské kondice. Všechny důležitější Stasiukovy knihy jsou důkazem toho, že podle autora chudoba našich regionů si zaslouží rehabilitaci. Je třeba dát na ni pozor a přestat předstírat, že neexistuje, že to není náš svět. V jednom rozhovoru Stasiuk popisuje svůj pobyt v Lublině a říká: „Vidím chudé, zmučené životem padesátníky. Jednomu jsem stejně pomohl. Vypadal už tak špatně, že sám jsem k němu šel a oslovil ho – A co, potřebujete...? On – Kurva, a jak! Dal jsem mu nějaké prachy a byl rád, že jakýsi anděl k němu sám přišel do brány. A když jsem jel do Varšavy před několika dny na nádraží mě ticho a diskrétně oslovily tři žebračky. [...] Chudoba je viditelná.“ (HEJMO 2012)

Stasiuk provádí tady psychoanalýzu polských komplexů a vymítá upíra, jakým je ostuda kvůli chudobě. „Jistě, že by Lublin chtěl být třeba víc pařížský než lubelský, stejné touhy má Varšava. Ve všech polských městech je touha po zvětšení toho, čím jsme, vymazání východní ostudy, komplexu, že nejsme úplnými Evropany. A jak dlouho nás to bude trápit, tak dlouho nimi nebudeme.“(ibidem)

Podle Stasiuka psaní o chudobě je důkazem toho, že se píše pravdu: „[...] Komplex venkova je takový, že by si člověk přál pozlatit prdel. Obyvatele Dukly asi také chtěli, aby jejich město bylo popsáno jako Paříž či New York... Ale takový popis nemá smysl. Jenom skutečné popisy, soukromé a nezkrasované zůstávají v čase.“ (ibidem) Potvrzují to názory kritiků. Marek Radziwion píše o Stasiukově knize: „nejdůležitější v *Cestou do Babadag* je pravda o životě v trvalém vyloučení, bez moderních rekvizit a umělého určování cílů, tedy jakoby bližším přirozenému rytmu.“ (RADZIWON) V Stasiukově tvorbě můžeme uvidět dichotomické dělení: bohatství je lež, chudoba je pravda. Vidíme to, když Stasiuk popisuje místa bohatá, nebo aspoň nechudá. Například popis maďarských lázní Sóstófürdő: „Historická vodárenská věž, velké slunečníky s nápisem John Bull Pub, krajkový hotel ve švýcarském stylu, který stojí právě tady – na východním kraji Velké maďarské nížiny – zářící v raném slunci zadky limusin, vila ve stylu čínského socrealismu, krychlové domy s cedulemi už ne «Zimmer frei», ale «Volné pokoje» [...] turistická střediska bez lidí vždycky vypadají jako dekorace.“ (STASIUK 2004: 77-76) Lázně jsou ukázány jako místo nepravdivé, neskutečné, „ještě zvláštněji než obyčejná místa.“(ibidem) Jsou popsány bez fascinace, bez obdivu, bez zvědavosti, prostě jako nudné.

Důležité je také to, že tento svět chudoby je ohrožen vyhlazením. Stasiuk si je vědom toho, že popisuje končící období transformace. Chudoba je skutečností více náchylná na ztrátu než svět bohatství, kde jedna zničená věc může být nahrazena jinou. Ve světě bohatství mámě nekonečné množství zboží, předmětů, peněz. A proto není tam strach ze ztráty, všechno je okamžitě vyměnitelné a nemá pravdivou hodnotu. V *Zimě* píše Stasiuk o stárnoucím světě malého počtu odsouzených k rozpadu věci beskydské vesnice: „To je skutečný svět lásky, protože tmavý stín ztráty visí nad nim jako ostříž nad kořistí.“(STASIUK 2001: 41) \

Pasní je posláním, aby tyto krajiny byly uchráněny od zapomnění. Stasiuk tvrdí: „Místo toho, abychom kráčeli po stopách třeba Kossutha Lajose, šli jsme cestou nejlevnějších tabákových výrobků. Prostě je tak, že Kossuth Lajos přežije – třeba v názvech ulic [...] a cigarety v oranžových krabičkách zahynou spolu se světem, který je kouřil, stejně jako zahynou zanedbané venkovské hospody, kde jsem se cítil jako doma, jako bych nikam nejel.“ (STASIUK 2004: 78) ⁶

Chudoba je také vzpomínkou dávného světa, budí nostalgii. Autor naznačuje, že tento svět,

v němž převládala chudoba, byl lepší, jednodušší, krásnější než dnešní, majetná a planá realita. V minulosti lidé nebyli omezeni přebytkem věcí. Dnes v bohatých zemích jsme tak zatížení, že nezvládáme, metaforicky, vzletět do nebe. „Můžeme si představit jak kdysi v takovém počasí lidé počítali zápalky, pozorovali v nádobách klesající hladiny tekutin, čím dál prázdnější pytle, zmenšující se zásoby v kůlně. [...] Dva kýbly, čtyři hrnce, stůl, lavice, postel, rodinné papíry se svatým obrazem, několik lžic, oblečení, nůž, pohrabáč, pár misek. [...] už dlouho pochybuji o zmrtvýchvstání těl, protože [...] teď nestojíme nic bez věcí, které nás obklopují, protože jsme jim dali kousek našich nesmrtelných duší a museli bychom vzít všechno s sebou, abychom se postavili před obličejem více méně v celku. Ano. Dívám se proto směrem k době pohrabáčů, čtyř hrnků a kalhot k převlečení, protože to ještě šlo sbalit a nést, když byl čas.“(STASIUK 2004: 43)

CHUDOBA JAKO TURISTICKÝ OBJEKT

Stasiuk píše své slavné knihy, jež definují Střední Evropu, „Jinou Evropu“, na základě svých zkušeností z cest. Je to tedy cestopisná esejistika, vytvářející jistý model cestovatele (používány příznivci „alternativní“, originální turistiky). Stasiuk ukazuje navštěvované oblasti tak atraktivním způsobem, že povzbuzuje jiné, aby šli po jeho stopách. Také chudoba, jako nedílná vlastnost světa, může být důvodem, proč jezdit na východ a jih Evropy.

Píše o tom Orbitowski a upozorňuje na problém morálních pochybností: „Dnes Stasiuk je to většinou cestopisná esejistika, chlap nastupuje do vlaku nebo do auta a fofrem jede na venkov dívat se na chudobu. Má to nějakou hodnotu, myslím si, ale co, když mu chudé země dojdou? Co, když všude bude blahobyť, na záhubu polské esejistiky? (ORBITOWSKI) Jedná se o klasický literární motiv: chudoba jako malebný prvek, o němž by se měla tvořit literatura. Z pohledu distancovaného autora z bohaté země, jehož se netýkají všechny problémy svázány s chudobou. Taková funkce chudoby v diskursu vyvolává pochybnosti o čistotě úmyslu autora. Orbitowski píše dále: „Ze zákulisí událostí popsaných v knize, ze skutečného světa se vynořuje sám tvůrce, jenž rád navštěvuje lidská neštěstí, sklání se nad nimi a pak jde zpět k sobě a k dobrému životu. Je tam rozpor, který neumím vysvětlit.“(ibidem)

Existuje asociace s novým druhem turistiky, jehož název pochází z angličtiny *slum tour*, *slum tourism*, *poverty tourism* nebo pejorativně, *poorism* — jednoho z segmentu *dark tourism*. Je o úmyslné navštěvování čtvrtí, městeček či vesnic postižených chudobou jako turistického objektu. Chudoba je považována za něco stejně zajímavého jako památky, srovnatelného se skanzenem, kde lze pozorovat „každodenní život“ domorodců (MA 2010). Takové zájezdy jsou nejčastěji organizovány do zemí jako Indie, Egypt, jižní Afrika, Brazílie. Chudoba je tam viditelná a efektní, ale je možná úroveň pohodlí potřebná západním turistům.

Stasiukův postoj vůči chudobě je však trochu jiný. Jeho cesty nejsou typickou „turistikou“, ale spíše touláním bez cíle. Autor se snaží dívat na lidi a místa taková, jaká opravdu jsou, nehledá zvláštní, „autentickou“ jedinečnost. Naopak, schválně hledá místa „nezajímavá“, taková, na která se nikdo jiný nedívá. Jeho cestování je hodnoceno jako „autentické“: „A co pokud jde o strategie autentického cestování? Můžeme se snažit různými způsoby utéct od toho hození do pytle turistiky. Například hodně omezit teren, chodit pěšky, hovořit s lidmi, spřátelit se a zůstat na delší dobu. Nebo cestovat pomaleji, osobním vlakem. Andrzej Stasiuk měl mnoho takových nápadů, jak cestovat jinak. Například do Babadag. Místa, které je vnímáno jako nudné.“ (KRÓL 2011) Proto jeho cestování a psaní nejsou sledováním nikoho, ale samostatným hledáním neznámých zemí, objevováním a poctivým prezentováním.

Důležité je také to, že Stasiuk sám žije v lemkovské vesnici, stejně chudé jako oblasti, které navštěvuje. Ačkoliv jeho finanční situace je určitě lepší, autor se schválně umísťuje na pozici „sousedů“ ze země přes mez, země Střední Evropy, jež je stejně chudá a patří ke stejnému universu. Marek Radziwion upozorňuje na Stasiukův postoj: „skromnost, vlídný zájem a souhlas s tím, že nerozumí mnoha věcem. Stasiuk přijíždí k lidem, již vydělávají 25 eur měsíčně, pokud vůbec mají práci, poslouchá je, kouří jejich levné cigarety, které oni kouří a nechová se jako jejich kolonizátor.“ (RADZIWION)

Nehledá v těch zemích exotiku, protože žije denně ve obdobném prostředí. Také uvedená na začátku definice Střední Evropy, v níž symbolickým centrem „své Evropy“ udělal autor vesnici Wołowiec, vnucuje takovou interpretaci. Sám se opakovaně distancuje od „bohatého Západu“ a západních turistů, již se bojí chudoby a neumí si všimnout krásu toho světa. Ritz píše: „Stasiuk, když v 90. letech soukromě objevoval okolí Dukly, udělal si obdobnou «malou vlast» (*Opowieści galicyskie* [‘Haličské povídky’]1995, *Dukla* [‘Svět pod Duklou’]1997). Na přelomu tisíciletí prvním programovým názvem *Moje Evropa* Stasiuk programově rozšířil svou haličskou vlast podle své volby na Středovýchodní Evropu. [...] Středem této soukromé Evropy není žádné konkrétní historické místo, ale vlastní dům.“ (RITZ 2008: 130) Stasiuk sám přiznává, že tento svět je mu opravdu blízký: „Přemýšlel jsem o svoji Evropě jako o místě, kde navzdory překonávaným vzdálenostem a hranicím, navzdory měnicím se jazykům, člověk se cítí jako by cestoval z Gorlic, dejme tomu do Sanoku.“ (STASIUK 2004: 78)

Můžeme tedy shrnout naše úvahy následujícím způsobem. Stasiuk píše o cestách, jsou to však cesty po jakési „malé vlasti“. Autor popisuje chudobu, pád, nezajímavá okolí Střední Evropy a zároveň směřuje na ta místa divadelní reflektor a dává čtenářům zrcadlo. Ukazuje, že není to pro něj exotika, že Polsko patří do toho světa. Tedy pobídka do cestování po Střední Evropě je zároveň pobídkou do pohledu na sebe – bez sebepodvádění, bez komplexů, bez ohledu na mytický Západ,

k němuž se bychom moc chtěli připojit. Obrovská oblíbenost, jakou se Stasiuk těší v Polsku, vytváří poptávku po středoevropských cestách. Otázkou zůstává, zda čtenáři putující po stopách Stasiuka mají podobnou citlivost, pokoru a opatrnost.

BIBLIOGRAFIE:

2011 „100 najbardziej wpływowych Polaków“; *Wprost* č. 45. ISSN 0209-1747.

COBEL-TOKARSKA, Marta

2012, „Bieda Europy Środkowej w Narracjach Andrzeja Stasiuka“; *Kultura i Społeczeństwo*, LVI, č.1, s.51-80. ISSN 0023-5172.

HEJMO, Sylwia

2012 „Kocham tego smoka“ [online] *Kurier Lubelski.pl* [cit. 2012-12-12]. Dostupné na: <http://www.kurierlubelski.pl/artukul/478414,kocham-tego-smoka-rozmowa-z-andrzejem-stasiukiem,id,t.html?cookie=1>

KLINKE, Łukasz – MELLER, Marcin – SZYGALSKI, Piotr

2004 „Andrzej Stasiuk“; *Playboy*, č.10. ISSN 1230-2724. s. 40-48

KRÓL, Zofia

2011 „Czy podróżowanie jest możliwe? Rozmowa z M. Michalskim, R. Muniakiem, A. Słodownik“ [online] *Dwutygodnik.com*. č. 60. [cit. 2012-12-12] Dostupné na: <http://www.dwutygodnik.com/artukul/2392-czy-podrozowanie-jest-mozliwe.html>

LISTER, Ruth

2007 *Bieda*, tłum. Alina Stanaszek, [Warszawa: Sic!] 2007. ISBN978-83-60457-18-4.

MA, Bob

2010 *A Trip into the Controversy: A Study of Slum Tourism Travel Motivations* [online] University of Pennsylvania Scholarly Commons, [cit: 2012-12-12]. Dostupné na: http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1011&context=uhf_2010

MILLATI, Piotr

2008 „Inna Europa. Nowa mitologia Europy Środkowej w prozie Andrzeja Stasiuka“; in : H.Gosk, B. Karwowska [edd.]: *Nieobecność: pominięcia i przemilczenia w narracjach XX wieku*, [Warszawa: Elipsa] ISBN 978-83-7151-749-5., s.172-190

ORBITOWSKI, Łukasz

„Taksim, Andrzej Stasiuk (recenzja)“ [online] *Kafeteria.pl*. [cit.2012-12-12]. Dostępne na: http://www.kafeteria.pl/drukujphp?id_obiekt=1008&typ=3

RADZIWON, Marek

„Jadąc do Babadag — recenzja“ [online] *Gazeta Wyborcza.pl* [cit. 2012-12.10]. Dostępne na: <http://wyborcza.pl/1,75517,2746994.html>

RITZ, German

2008 „Kresy polskie w perspektywie postkolonialnej“, in : H.Gosk, B. Karwowska [edd.]: *Nieobecność: pominięcia i przemilczenia w narracjach XX wieku*, [Warszawa: Elipsa] ISBN 978-83-7151-749-5., s. 115-133

STASIUK, Andrzej

2007 „Dziennik okrętowy“; in: A. Stasiuk, J. Andruchowycz: *Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwanej Środkową* [Wołowiec: Czarne] ISBN 978-83-7536-019-6., s. 85-157

STASIUK, Andrzej

2004 *Jadąc do Babadag* ISBN 83-87391-97-2.

STASIUK, Andrzej

2001 *Zima* [Wołowiec: Czarne] 2001. ISBN 83-87391-43-3.

Summary

The subject of the article is the portrayal of poverty in the works of Andrzej Stasiuk, a Polish writer who focuses on Central European themes. Stasiuk's scope of interest includes former Communist countries of Europe, excluding Germany and Russia, especially in the period of system transformation. Stasiuk's works offer a literary portrayal of poverty in Central Europe which cannot be equalled with a sociological analysis. The main focus of the article is Stasiuk's best known non-fiction book about Central European matters entitled *On the Road to Babadag* (2004). The problems in the article addressed can be divided into two groups. The first one is connected to the imagery of poverty. How is poverty portrayed? What objects or settings are described? Whom is Stasiuk describing as “figures of the poor?” Does the writer reflect on the fate of the poor? The second cluster of problems is connected to the function and significance of poverty in the discourse. What is the place of poverty in Stasiuk's writing and worldview? Why is it necessary? What is the writer's opinion on poverty as a social phenomenon?

Key words/słowa kluczowe

Andrzej Stasiuk; literature / literatura; Central Europe / Europa Środkowa; poverty /
bieda, travel / podróż.

Kontakt:

PhD Marta Cobel-Tokarska

Katedra Socjologii Kultury

Instytut Filozofii i Socjologii

Akademia Pedagogiki Specjalnej

ul. Szczęśliwicka 40, 02-353 Warszawa, Polska

E-mail: mcobelto@gmail.com

O a u t o r c e :

Marta Cobel-Tokarska (*1978), PhD in sociology. Research Assistant Professor in Philosophy and Sociology Institute, The Maria Grzegorzewska Academy of Special Education in Warsaw. Numerous publications in: „Midrasz”, „Zagłada Żydów“, „Kultura i Społeczeństwo”, „Studia Regionalne i Lokalne”; participant in numerous conferences. Author of: *Bezludna wyspa, nora, grób. Wojenne kryjówki Żydów w okupowanej Polsce* (2012); and popular publications on polish mountains: *Tatry* (2007) and *Karpaty* (12 chapters of: *Atlas Gór Polski*, 2006).

Research interest:

- Central Europe
- Holocaust
- Anthropology of culture, sociology of culture, sociology of everyday life, sociology of space
- The history of polish culture of XX c.
- Multiculturalism of the borderland (Carpathia).